

"Circus - freak show" kao inspiracija u izradi tekstilnih lutki

Lovrić, Anđela

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Textile Technology / Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:201:409651>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-20**

Repository / Repozitorij:

[Faculty of Textile Technology University of Zagreb - Digital Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
TEKSTILNO-TEHNOLOŠKI FAKULTET
TEKSTILNI I MODNI DIZAJN

ZAVRŠNI RAD
CIRKUS – FREAK SHOW
kao inspiracija u izradi tekstilnih lutki

Ime i prezime autora: Anđela Lovrić

Zagreb, rujan 2020.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
TEKSTILNO-TEHNOLOŠKI FAKULTET
TEKSTILNI I MODNI DIZAJN
DIZAJN TEKSTILA

ZAVRŠNI RAD
CIRKUS – FREAK SHOW
kao inspiracija u izradi tekstilnih lutki

Mentor: Izv.prof.art.Koralja Kovač Dugandžić

Ime i prezime autora: Anđela Lovrić

Zagreb, rujan 2020.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF TEXTILE TECHNOLOGY
TEXTILE AND FASHION DESIGN
TEXTILE DESIGN

FINAL PAPER
CIRCUS– FREAK SHOW
Inspiration for making textile dolls

Mentor: Izv.prof.art.Koralja Kovač Dugandži

Full name: Anđela Lovrić

Zagreb, rujan 2020.

DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Zavod za dizajn i tekstil

Broj stranica: 37

Broj slika: 28

Broj literaturnih izvora: 27

Broj likovnih ostvarenja: 15

Članovi povjerenstva:

1. Izv.prof.art. Paulina Jazvić, predsjednica
2. Izv.prof.art. Koraljka Kovač Dugandžić, mentor
3. Izv.prof.dr.sc. Martinia Ira Glogar, članica
4. Doc.art. Lea Popinjača, zamjenik članice

Datum predaje i obrane: Rujan 2020.

SADRŽAJ:

1. UVOD	1
2. CIRKUS	2
2.1 O pojmu	2
2.2 Povijesni razvoj.....	3
2.2.1 Rimsko doba.....	3
2.2.2 Začeci modernog cirkusa.....	4
2.3 Cirkuski kostimi	8
2.4 Cirkuske nakaze	11
3. LUTKE	16
3.1 O pojmu	16
3.2 Povijesni razvoj.....	18
3.3 Vrste lutaka.....	19
4. EKSPERIMENTALNI DIO – KREATIVNI PROCES.....	35
4.1 Izrada lutke.....	35
5. ZAKLJUČAK.....	36
6. POPIS LITRATURE.....	37

SAŽETAK

U završnom radu ću se baviti temom cirkusa te ću dati povijesni pregled razvoja cirkusa kao i povijesni pregled razvoja i izrade tekstilnih lutkica. Isto tako ću dati pregled modnih i tekstilnih dizajnera koji su za inspiraciju imali cirkuske kostime.

U eksperimentalnom odnosno kreativnom dijelu biti će prikazan kreativan proces izrade tekstilnih lutkica.

U svoje vrijeme cirkus je bio najveći oblik showbiznisa koji je svijet tada vidio. Veliki spektakl letećih akrobata, neustrašivih krotitelja, kao i „freakova“ okupirao je maštu gledatelja i privukao njihovu pozornost čak više nego kazališta, kina ili stand up nastupi.

Oni koji su nekad bili nazivani freakovima zbog svojih tjelesnih deformacija i nedostataka, u cirkusu su postali predmet interesa i glavne atrakcije upravo zbog tih karakteristika.

Predstave cirkuskih nakaza uspoređuju se sa modnom industrijom koja kao i cirkus ima jednaku funkciju, a to je da očara, zabavi i šokira publiku.

KLJUČNE RIJEČI

Cirkus, Freak show, nakaze, lutke, inspiracija, discipline cirkusa, cirkuski kostimi, povijest lutaka, lutke za igru

ABSTRACT

This thesis discusses the beginning of circus. I will give you developing history of circus focusing on the Freak show as well as history of doll making and their purpose. In the creative part of the work there will be shown proces of making textile dolls. In its time circus was the biggest form of showbuissnes that the world has ever seen before. Big spectacle of flying acrobats, fearless lion tamers and the freak's cought the eye of a crowd even more than theaters, cinemas of stand-up. The ones who were once called freaks because of their body deformation in the circus found their home and became the objects of interest and main attractions. Circus freak show is also used to compare with fashion industry which has the same function and that is to amaze, entertain and astonish the big crowd.

KEY WORDS Circus, Freak show, freaks, dolls, inspiration, circus discipline, circus costumes, doll history, dolls for play

1. UVOD

Inspiraciju za pisanje završnog rada pronašla sam kroz svoju strast za nesavršenim i nesvakidašnjim. Moja je Barbie lutka, koja me jednog Božića dočekala ispod božićnog drvca, bila potpuno drugačija od drugih. Bila je ondje u ružičastoj kutiji, ružičastoj haljini, plave kose koju sam ubrzo skratila, obojala, a ružičastu haljinu zamjenila sam raznim drugim kombinacijama ustajući buntovno protiv jednoličnosti.

Društvo je u devetnaestom stoljeću težilo jednoličnosti jednako kao što teži danas, i kao što je težilo 2000.-ih, kada sam upoznala svoju prvu Barbie lutku. Stoga su u devetnaestom stoljeću nastupi "nakaza" bili revolucionarno popularni. Abnormalnosti ljudskog tijela ljudi, koji su do tada bili sakriveni u svojim domovima, ili smješteni u ustanove gdje su bili potpuno dehumanizirani, odjednom su istaknute pod svjetlima cirkusa. Nazvani "nakazama", odnosno *freakovima*, pred ekstatičnom, znatiželjnom i začuđenom publikom izvodili su razne trikove. Obitelji ljudi sa takvim tjelesnim anomalijama smatrale su da im je to prilika za bolji život.

Povećanjem medicinskih saznanja, društvene savjesti te brojnim novim otkrićima, *freak show* se, postepeno počeo gasiti.

2. CIRKUS

2.1 O pojmu

Današnje značenje riječi **cirkus** odnosi se uglavnom na putujuće cirkuse. To su tvrtke čija je djelatnost zabava gledatelja kroz prikazivanje ili izvođenje raznih umječa (akrobatika, klauniranje, magija, nastupi dresiranih životinja).

Sama riječ cirkus korijen ima iz lat. riječi *circus* što znači krug. Začeci cirkusa sežu još u rimsko doba gdje su se cirkuske predstave odvijale u amfiteatrima, odnosno u prostorima kružnog oblika, pa odatle potječe i sam naziv.

U cirkusu djeluje zajednica umjetnika- izvođača. U nekim izvedbama nastupaju dresirane životinje kao primjerice medvjedi, majmuni, tigrovi, lavovi, slonovi, deve.

Omiljene životinje su i konji ili druge domaće životinje (npr. psi). Predstave se obično održavaju u velikom ovalnom cirkuskim šatoru, dok arena cirkusa ima oblik kružnice promjera 10 do 16 m¹; okružena je barijerom, ložama i redovima sjedala za gledatelje u zatvorenom krugu.

Zbog prava životinja, suvremeni cirkus sve se više bazira na točkama različitih umjetnika, te se točke sa dresurama životinja izbacuju iz programa.

2.2 Povijesni razvoj

2.2.1 Rimsko doba

Cirkuske predstave razvile su se iz svečanosti koje su Rimljani priređivali u čast bogovima, a poslije su postale predmetom zabave i razonode (otuda krilatica *panem et circenses*: kruha i igara). U rimsko doba, cirkus je bio pojam za otvoren, ograđen prostor za javne priredbe i natjecanja.

U cirkusu su održavane konjske utrke, priređivane su hajke na divlje zvijeri, borbe gladijatora, borbe s bikovima i vojne priredbe. Svečano otvaranje cirkuskih priredaba počinjalo je dolaskom povorke koja se kretala s Kapitola. Početak utrke najavljiavao se bijelom zastavom, koju bi

¹ cirkus. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.

glavni sudac bacio na stazu.² Životinje su za rimski cirkus dopremali iz raznih krajeva Rimskoga Carstva; u vojnim igrama, npr. *ludus Troiae*, sudjelovali su mladići iz patricijskih obitelji, a gladijatori i vozači bili su pretežito robovi.³ Dizanjem ili spuštanjem palca odlučivali su rimski carevi i gledatelji o životu pobijedenoga gladijatora.

Najveći rimski cirkus (*Circus maximus*) sagradili su, po legendi, kraljevi; nalazio se u dolini između Palatina i Aventina. Proširivan, dosegnuo je duljinu približno od 600 m, a bio je širok i do 200 m⁴.

Eliptična oblika, sa sjedalima poredanima u terasama, rimski je cirkus predstavljao spoj amfiteatra i hipodroma. U cirkus je moglo stati i do 385 000 ljudi; žene su bile odijeljene od muškaraca; dok su u posebnim ložama, sagrađenima od kamena, sjedili su patriciji i organizatori igara.⁵

Cirkuske predstave sastojale su se iz raznih natjecanja; priređivane su borbe u boksu, trke na kolima, konjičke utrke; pojedini građani natjecali su se u trčanju, mladi Rimljani izvodili su pred gledateljima uzor-bitke.⁶

Iza *Circusa maximusa* najveći je rimski cirkus bio *Circus Flaminius*, sagrađen 221. pr. Kr. za cenzora Gaja Flaminija. Treći je cirkus sagradio Kaligula u Agripininim vrtovima, a poznat je bio kao Neronov cirkus (*Circus Neronis*). Cirkusa je bilo i u drugim krajevima Rimskoga Carstva. U Bizantskom Carstvu glasovit je bio cirkus u Carigradu (Konstantinopolu).

² Christian Nugue, *Velike civilizacije svijeta: Rim*, Extrade, Rijeka 2000., str. 359

³ cirkus. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.

⁴ Christian Nugue, *Velike civilizacije svijeta: Rim*, Extrade, Rijeka 2000., str. 363

⁵ cirkus. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.

⁶ Nikolaj Aleksandrovič Maškin, *Istorija starog Rima*, Naučna knjiga, Beograd 1951., str. 172.

Sl. 1. Circus maximus

2.2.2 Začeci suvremenog cirkusa

Za cirkus, kao pojam koji poznajemo danas, zaslužan je *Philip Astley* (1752.–1824.). On je zaslužan za otvaranje prvog modernog cirkusa u povijesti, 1768. godine u Londonu. To je ujedno i razlog zbog kojeg danas Astleya nazivaju *ocem modernog cirkusa*.

Astleyeva je specijalnost bilo treniranje jahaćih konja. Tu je vještinu stekao ranije u britanskoj konjici, a nakon vojne službe počeo se baviti akrobatskim jahanjem i izvođenjem jahačkih trikova. Primijetio je da takve predstave privlače mnogo publike. Novost koju je uveo u dotadašnje jahaće nastupe, bila je kružna staza za jahanje (njegovi konkurenti jahali su ravno u liniji).

Astleyev kružni oblik pozornice imao je više prednosti – publika je mogla bolje vidjeti cijeli nastup, a uz to je centrifugalna sila koja nastaje kad konj ide u krug pomalo bočno oslanjala izvođača na konja. Kružni oblik pozornice koji je Astley uveo, postao je standard za cirkuse sve do danas.

Astley je postupno uvodio i druge zabavne sadržaje u svoje akrobatske predstave s konjima. Primjerice, uveo je klaunove koji su zabavljali gledatelje između nastupa jahača. Zaposlio je i žonglere, hodače na užetu i pse koji su plesali, tako da je njegova predstava sve više sličila onome što danas poznajemo kao cirkus.⁷

⁷ Speaight, G.: *A History of the Circus*, A. S. Barnes and Company, San Diego and New York, 1980

Početak 19. stoljeća u Americi *Joshuah Purdy Brown* postaje prvi cirkuski poduzetnik koji zamjenjuje zgradu drvene konstrukcije šatorom. Šator tada postaje najuobičajeniji sustav građevina za cirkus, a održao se do danas. Cirkuske predstave 19. St. obuhvaćaju i točke sa slonovima, a kasnije i drugim egzotičnim životinja. Uskoro se značajan dio cirkuskih zaposlenika činile i obitelji sa životinjama, te je nastao model putujućeg životinjskog cirkusa koji vodi poslovni čovjek i njegova obitelj, mnogo drugačiji od cirkusa koji se odvijao u Europi.

Sl. 2. Plakat za cirkusku predstavu

Početak 20. st u cirkusu karakteriziraju mnoge promjene. Jahači trikovi i akrobacije upotpunjeni su ekvilibrizmom i žongliranjem, a uvedena je i pantomima, gimnastika i klauniranje. Iz plesa na užetu postepeno se razvila vještina trapeza, koji uskoro postaje glavna i najslavnija točka cirkusa, te *ringa*. Do kraja 19. stoljeća auti i vlakovi počeli su mijenjati konje u stvarnom životu, a egzotične životinje poput lavova, tigrova i sličnih velikih mačaka počele su prevladavati u cirkusu, kao i akrobati, aerialisti, žongleri i klaunovi. Krajem Prvog svjetskog rata i jahaće točke u cirkusu dolaze do svog kraja.

Sl. 3. Plakat s artistima na trapezu

Kraj 20. st karakterizira potreba za renesansom cirkuskih predstava, pa pažnju počinju privlačiti predstave koje uključuju nastupe aerialista i akrobata. Otvaraju se škole za cirkuske umjetnike i iz nastupa izostavljaju točke sa životinjama.

Sl.4. Ulaz u cirkus

2.2 Discipline cirkusa

Prema tipu izvođenja razlikuje se nekoliko cirkuskih disciplina:

- ekvilibrizam,
- manipulacija predmeta,
- žongliranje,
- akrobacije,
- skakanje s osloncem,
- kontorcionizam
- takozvane cirkuske atrakcije.

Ekvilibrizam označava sposobnost održavanja balansa sa opremom ili bez nje, samostalno ili u paru sa drugim umjetnikom. U tu skupinu ubrajaju se vožnja monocikla, hodanje na štulama, hodanje po užetu ili gumi te akrobalans.

Manipulacija predmetima obuhvaća žongliranje, dijabolo, vrćenje tanjura, *Risley* čin (vrćenje predmeta ili druge osobe nogama) te kontakt žongliranje, točke s vatrom i slično.

U **akrobacije, balans i kontorcionizam** ubrajamo ritmičku gimnastiku, trapez, *ring*, ples na svili, Rusku ljuľjačku, hodanje po rukama, suspenzije na kosi, ljudsku piramidu i mnoge druge.

Cirkuske atrakcije su pljuvanje vatre, gutanje maća, točke bušenja, slonovi, gutanje insekata, hodanje po staklu, suspenzije na kukama, žena s bradom, gumeni ćovjek i slično.

Klaunske toćke ćine samostalni dio, a postoji i takozvano skakanje s osloncem koje uključuje ispucavanje iz topa i trampolin.

2.3 Cirkuski kostimi

Najznačajnije značajke cirkuskih predstava su izuzetne vještine umjetnika, te cirkuski kostimi. Cirkuski kostimi imaju funkciju naglašavanja točke koja se izvodi - pružajući podršku ili zaštitu pri izvođenju točke. Svrha kostima je i da dodatno skrene pozornost na izvođenje točke i spretnost izvođača, svojim izgledom produbljuje priču nastupa te publici daje još jasniju sliku teme ili poante točke koja se izvodi.

U trenutku kada je postao popularna kultura cirkus je najveće razlike sadržavao u kostimu klauna, naglašavajući i iskivljavajući određene dijelove tijela, te je bio plavo-crveno-bijelih boja s prugicama i perikama. Treneri životinja nosili su crne kapute, bijele žabo-košulje i čizme do koljena te bičeve u ruci.⁸ Već 1800, godine u Parizu, u kostimima se pojavljuje i zlatna boja.

Jedan od prvih doprinosa razvoju cirkuskih kostima bio je izum Jules Léotarda koji je osmislio odijevni komad (body) za cijelo tijelo, odnosno sve u jednom. To je bio bijeli pleteni body koji je prekrivao cijelo tijelo, a kasnije je nazvan *leotard*, njemu u čast. Takav kostim omogućavao mu je apsolutnu slobodu kretanja tijekom nastupa.

Zbog praktičnosti je, sa porastom akrobacija na trapezu, porasla i popularnost ovog odjevnog predmeta jer je bio elastičan, ugodan i uz tijelo. Kasnije ga preuzimaju i žongleri i gutači vatre.

Klaunske kostime karakteriziraju ekstravagantne boje, u cilju naglašavanja komičnosti nastupa.

Visoki klobuk dio je cirkuskih kostima na području Amerike, 40tih godina 19.st. Tada je praksa bila i farbanje *leotard* u plavo s kombinacijama crvene i bijele.

U Francuskoj su u točkama žongliranja bili popularni etnički kostimi, dok Japanski cirkusi limitiraju muške izvođače na jednobojne kostime. Efektnije kostime nosile su ženske izvođačice, a oni su uključivali jarke boje, kratke *nafaldane* suknjice i kišobrane.

Vizualni efekti na snažnim muškim izvođačima kasnije se postižu uparenim treger hlačama inspiriranim likovima Tweedlededum i Tweedledee iz druge knjige o Alisi, malim torbicama i visokim čizmama na vezanje. Jednako tako ponovno se počinju koristiti kostimi dvorskih luda sa prugicama i velikim šeširima.

⁸ Speaight, George; *A History of the Circus*, A. S. Barnes and Company, San Diego and New York, 1980

Početakom 20.st. za cirkuske nastupe koristili su se materijali koji su se inače koristili za ogavlja i tute, stavljali su se umetci na trbuhe, odjeća koju su vatrogasci nosili i produbljene hlače, prevelike hlače i potrgane majice⁹. Efekt koji bi potrgana ili predimenzionirana odjeća izazvala bio je ili histeričan osmjeh ili sažaljenje nad likovima.

Sl. 5. Primjer predimenzioniranog klaunskog kostima

Najegzotičnije kostime nosili su performer i sa životinjama, koju su se sastojali od uskih tajica za muškarce, velikih pernatih egzotičnih plašteva, saronga od prave životinjske kože ili pletenih suknji od trave koje potiču iz Afrike, bodija protkanih raznim ukrasima poput cirkona, gumbića, sjajnih ukrasa ili oslikanih polugolih tijela.¹⁰

⁹ Snodgrass, Mary Ellen; *World Clothing and Fashion: An Encyclopedia of History, Culture, and Social Influence*, google books, 2015

¹⁰ Snodgrass, Mary Ellen; *World Clothing and Fashion: An Encyclopedia of History, Culture, and Social Influence*, google books, 2015

Ženski kostimi često su sadržavali blještave perle, otkrivali grudi i bokove. Aerialistica Lillian Leitzel prva je za nastup na *ringu* obukla kostim napravljen od srebrne i blijedo ružičaste boje koja je bila identična boji kože.

Sl. 6. Primjer ženskog kostima

Sl. 7. Primjer ženskog kostima

Ruski cirkuski kostimografi koristili su od 1927. g. kombinaciju odjeće za balet aplicirajući perle i nabore na satenske suknje.

U kasnim 1900-im godinama dostupnost *Velcro* i *Spandex* materijal povećava fleksibilnost i sigurnost za opasne točke koje su pri borbenim ili vatrenim vještinama koristili australski *Circus of Oz*, kanadski *Cirque de Soleil* i *Circus China*. Hodači na štulama oblačili su se u izrazito jarke i sjajne sintetske materijale, životinjske uzorke, metalne korzete i naočale s velikim cirkonima i šljokicama.

Koristi se i estetika ružnog, prenaplašavanje odrezanih dijelova tijela, kič, pretjerana seksualizacija likova, ovisno o poruci koja se želi poslati, ulozi lika i tipu performansa ili etapi u prošlosti koju se htjelo prikazati.

2.4 Cirkuske nakaze – Freak show

Iako se prvi javni prikazi ljudi s anomalijским tijelima za zabavu mogu pratiti od davnina, nakaze su svoj vrhunac postigle popularnošću kao obilježje putujućeg cirkusa u devetnaestom i početkom dvadesetog stoljeća.¹¹ U viktorijansko doba, show sa nakazama bio je javni ritual utemeljen na spektaklu i kolektivnom pogledu.¹² Da bi povećali javnu znatiželju i interes, nakaze su koristile razrađene sheme promocije i brojne strategije prezentacije koje su pomoću slikovnica i simbola oblikovale javni identitet nakaza.

Vlasnici cirkusa prepoznali su potrebu da se show odnosno predstave koji nude gledateljima mijenjaju, kao i poslovnu priliku za razvoj i reklamu kada gledateljima pruže neočekivano, još neviđeno i sl. Što je cirkuski show bio provokativniji, o njemu se više pričalo i posljedično – prodalo više karata.¹³ O nakazama se najviše pričalo. Bili su izloženi kao primjerci ljudskih abnormalnosti, koje su se naglašavale, a s kojima se katkad i manipuliralo. Primjer za to je „The Tattooed Lady“ Betty Broadbent kao i „The bearded lady“. Na slici 6. prikazana je Betty Broadbent koja je bila dio Ringling Brothers i Barnum i Bailey cirkusa u periodu od 1927. do 1950. Njene tetovaže prikazane su kao spektakularne, koristeći pritom neznanje ljudi iz manjih mjesta o umjetnosti tetoviranja.

Sl.8. Natpis za točku *freak show*

¹¹ Bogdan, Robert. 1988. *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. Chicago, IL: University of Chicago Press

¹² Thomson, Rosemarie Garland. 1996. “Introduction: From Wonder to Error—A Genealogy of Freak Discourse in Modernity,” in Rosemarie Garland Thomson (ed.), *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*: pp. 1– 22. New York: New York University Press.

¹³ *The Circus 1870-1950*, Taschen, str.574

Sl. 9. Betty Broadbent

„The Bearded Lady“ odnosno Bradata gospođa prikazana na slici 7. također je bila sastavni dio cirkuskih nakaza. Unatoč isticanju ženskog imena na cirkuskim posterima pri oglašavanju ove atrakcije, nikad nije dokazano da se u stvari nije radilo o osobama muškog spola.

Sl. 10. Primjer plakata za bradatu gospođu

Visina ili nedostatak visine također su publici bili vrlo interesantni. Charles Scherwood Stratton, umjetničkim imenom General Tom Thumb (General Tom Palac), bio je patuljak koji je nastupao u cirkusu Barnum. Mnogi su plaćali kako bi vidjeli patuljka koji stoji pored osobe normalnog rasta. Za razliku od tog doba, kada je nadprosječna visina ili osoba patuljastog rasta smatrana atrakcijom i abnormalnošću, danas je sasvim uobičajeno da su profesionalni sportaši (ponajviše košarkaši) iznimno visoki, a patuljci dio društva.

Najdramatičniji nastupi bili su oni nakaza koje su karakterizirale fizičke abnormalnosti.¹⁴ Veliku popularnost imali su „The Skeleton Man“, „The Fat Lady“, „The Bearded Lady“, kao i spojeni blizanci.

Sl.11. Fotografija spojenih blizanaca Chang i Eng

¹⁴ The Circus 1870-1950, Taschen, str.578

U nastavku su kronološki prikazane predstave koje su obuhvaćale cirkuske nakaze¹⁵:

1860. – patuljak Tom Thumb (Tom Palac) – Charles Sherwood Stratton

1860. - Albino Family

1880. – The Chinesse Goliath – Chang Tu Sing

1883. – Millie i Christine – Two headed Lady (dvozlava gospođa)

1885. – The Dog-Faced Boy

1890. – The Bearded Lady (bradata gospođa) - Annie Jones

1890.- Living Half Lady – Mademoiselle Gabrielle – žena bez nogu

1890. – The Turtle Boy (dječak kornjača) - George Williams – u odrasloj dobi visine 18 inča

1900. – Armless wonder (bezruko čudo) Charles Tripp – pisao je stopalima

¹⁵ ¹⁵ The Circus 1870-1950, Taschen, str.702

1903. – Hugo The Giant
1907. – Lionel – The Lion-Faced Boy
1910. – patuljci čine sastavni dio cirkuskih predstava
1913.- Clico The Dancing Bushman
1915.- The Leopard Lady
1920. – The Double Bodied Man – Jean Libbera
1920.- The conjoined Twins – Violet i Dasiy Hilton
1930. – The Tatoed Lady – Trixie Richardson, Betty Broadbent
1930. – 1940. Cross-dresser - George-Ette, Bobby Kork's
1940. – The Fat Sisters – Dorothy and Florence Carlson
1949. – Patuljak i div
1953. – gutači noževa
1960. – Sadie, The Leopard Woman (žena sa vitiligom)
1960.-te – iščezavanje freak showa kao posljedica socijalne osviještenosti i medicinskih spoznaja

Obitelji ljudi rođenih s abnormalnostima (poput Toma Palca, spojenih blizanaca Chang i Eng Bunker i dr.) bile su svjesne da je za njih rad u cirkusu prilika za bolji život. Tadašnje društvo je naime osobe sa abnormalnostima smještalo u različite institucije i potpuno dehumaniziralo.¹⁶

Interes za freak show vremenom je opadao iz razloga povezanih s institucionalnim promjenama i društvenim pokretima. Povećala su se medicinska znanja, što je rezultiralo s manje rođenja s abnormalnostima i boljim liječenjem tih stanja, a izloženost i svijest o ljudima različitih kultura postala je puno veća. Nadalje, pojava novih oblika zabave, poput filmova i televizije, zamijenila je putujući cirkus i kazalište uživo kao preferiranu slobodnu aktivnost. Kako su društveni pokreti koji su se fokusirali na prava manjinskih skupina postali istaknuti tijekom dvadesetog stoljeća, izlaganje mentalno oslabljenih i etničkih grupa doživljavalo se kao posebno neprihvatljivo.

¹⁶ The Circus 1870-1950, Taschen, str.561

Sredinom 20. st. pojavio se i Pokret za prava invalidnosti, te su se neki invalidi javno zalagali za završetak nakaza¹⁷. Posljedica svega navedenog je da danas ima samo nekoliko trupa koje nastupaju pod oznakom "nakaze", poput cirkusa Jim Rose, cirkusa obitelji Bindlestiff i Side Cocus Island Circus. No manja posjećenost takvih predstava ukazuje mogla bi sugerirati da je predstavljanje različitih tjelesnih abnormalija ljudi za zabavu i zaradu puki relikv iz prošlosti i iz neznanja¹⁸.

3. LUTKE

3.1 O pojmu

Pojam lutka ima mnogo značenja. Lutka može biti bilo koja figura namijenjena dječjoj igri. To može biti plastična lutka, scenska lutka, modna ili porculanska lutka itd. U lutkarstvu, lutka predstavlja pokretnu figuru, a naziva se scenska lutka jer je namijenjena za lutkarsku izvedbu na pozornici.

Lutka je trodimenzionalna figura koja može biti izrađena od različitih materijala, a u kazališnoj izvedbi prikazuje čovjeka, životinju, fantastično ili neko drugo biće. Oživljava ju čovjek koji manipulira s njom izvana ili neposredno vlastitom rukom tj. iznutra. Prema Jurkowskom

¹⁷ Hartzman, Marc. 2005. *American Sideshow: An Encyclopedia of History's Most Wondrous and Curiously Strange Performers*. New York: Penguin Group (USA) Inc

¹⁸ Bogdan, Robert. 1988. *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. Chicago, IL: University of Chicago Press

„Glavno svojstvo istinske lutke jest da je napravljena tako da bi prešla iz svojeg nepokretnog stanja i ušla u kategoriju bića koje pokreće čovjek.“¹⁹

Lutkina narav nema granica, seže dalje od antropomorfizma te je svedena na samu bit, materijal i pokret. Lutka je metafora kojoj je potreban pokret da bi oživjela i dobila smisao te ujedno u sebi posjeduje mogućnost različitih transformacija. Iako ima uvijek isti izraz lica, lutka se služi sebi svojstvenim pokretima koji su često nezgrapni i prenaplašeni što joj daje posebnu draž. Također, može letjeti, nestajati, smanjiti se ili porasti pa je na taj način svojim kretnjama ponekad pokretnija od živoga glumca.²⁰

Zahvaljujući Sergeju Obrazcovu, oko 1920. godine dogodio se preokret u poimanju lutke. Do tada se smatralo da lutka mora oponašati stvarnost i živo biće, a on je ručne lutke lišio svake individualne sposobnosti i antropomorfizma. Često je koristio „živu“ ruku kao lutku.²¹ Lutka je neživa, ali zahvaljujući pokretu oživljava.

Dijete je za lutku emotivno vezano od svoje najranije dobi. Zbog toga djeca pridaju više važnosti poruci koju lutka prenosi. Lutkarstvo tj. kazalište lutaka omogućuje prikazivanje bajki i čudesnih prizora pa je upravo to razlog zašto je blisko djeci. Gledajući lutkarsku predstavu, djeci će to poslužiti da razvijaju priče koje su njihova kreacija, a u njima je onda vidljivo njihovo iskustvo, preokupacije i stvari koje su im poznate iz priča, bajki ili kazališnih predstava koje su odgledali. Naime, djeca radije prihvaćaju mišljenje lutke nego odrasle osobe jer je ona autoritet koji je dijete samo odabralo. Svako dijete je u nekom trenutku poželjelo imati lutku, malog čovjeka, patuljka ili sl. koji bi bio s njim u svim situacijama, koji je njegov partner, sluga i sve ono što dijete poželi te netko tko će realizirati njegove najnerealnije želje.²² Čarolija lutke i njezina moć je u tome što može sve. U vrlo kratkom vremenu, tijekom predstave na pozornici, lutka može proživjeti čitav životni vijek. Može sve odbaciti i krenuti ispočetka, ali isto tako može umrijeti i ponovno oživjeti.²³ Autorica Pokrivka navodi *„Od svih grana scenske umjetnosti lutkarstvo je najpogodnije za prikazivanje bajki, fantastike, čudesnih prizora. Zato je i kazalište lutaka tako blisko djeci.“*²⁴

¹⁹ Jurkowski H. (2005): Povijest europskog lutkarstva, Međunarodni centar za usluge u kulturi, str.11

²⁰ Šimunov, M. (2007): Scenska lutka kao poticaj za stvaralaštvo studenata predškolskog odgoja, metodički obzori 1 (3), str. 143

²¹ Ibidem

²² Čečuk, M.(2009):Lutkari i lutke, Međunarodni centar za usluge u kulturi, Zagreb

²³ Benić Županić, M. (2009): O lutkama i lutkarstvu. Zagreb: Leykam international

²⁴ Pokrivka, V. (1978): Dijete i scenska figura, Zagreb, Školska knjiga, str.8

3.2 Povijesni razvoj

Lutke sežu u daleku prošlost pa njihov njihov postanak niti njihovo porijeklo još uvijek nisu potpuno otkriveni. Porijeklo lutkarstva veže se uz zemlje istoka; Indiju, Kinu, Burmu, Vijetnam, Japan, Indoneziju, odakle se proširilo u ostatak svijeta. Gotovo u svakoj drevnoj civilizaciji, Egiptu, antičkoj Grčkoj, Rimskom Carstvu itd., mogu se pronaći tragovi lutkarstva.

Lutkarstvo se u Europi počelo razvijati u 16. i 17. stoljeću, a ručne lutke doživjele su svoj procvat na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Lutkarstvo je scenska umjetnost koja ima sličnosti s glumačkim kazalištem, jedino što kod lutkarstva postoji posrednik između glumaca i publike, a taj posrednik je lutka.

Neki autori , kao npr. Charles Nodier, podrijetlo lutke izvodi iz dječje igračke.²⁵ Povijest kazališta lutaka, međutim, pokazuje da su lutkarske predstave za djecu poznate tek od kraja 19. stoljeća, a ideja da je kazalište lutaka namijenjeno djeci široku popularnost dobiva tek u drugoj polovici 20. stoljeća²⁶.

Za razliku od zagovornika podrijetla lutke od dječje igračke, drugi autori, poput pisca prve povijesti europskoga lutkarstva iz 1852. Charlesa Magnina, podrijetlo lutke vide u totemima, idolima, hijeratskim kipovima korištenima u važnim obrednim ceremonijama. Osim te važne uloge koju je lutka, osobito u azijskim zemljama, igrala u religijskim obredima, u Europi je stoljećima dolazio do izražaja njezin veliki potencijal za grotesku. Poznati su tradicionalni lutkarski likovi, omiljeni u narodu (kao engleski Punch, talijanski Pulcinella, ruski Petruška, nizozemski Jan Klaassen i mnogi drugi), koji su urnebesno zabavljali svoju publiku, a istovremeno širili vijesti, iskazivali društvenu kritiku, ponegdje održavali ili budili nacionalnu svijest, vrlo često govoreći ono što je lutka smjela, a što čovjek nije smio reći.

3.3 Vrste lutaka

Prema specifičnim razlikama lutke, one se mogu podijeliti²⁷:

1. prema načinu pokretanja – rukom, štapom ili koncima

- lutke na štapu (javajke, lutke za kazalište sjena i velike lutke)
- ručne lutke (ginjol i zijevalica)
- lutke na koncima (marionete)

2. prema poziciji s koje se animiraju

- lutke koje se animiraju odozdo (ručne lutke, štapne luke)
- lutke koje se animiraju odozgo (marionete na koncima i marionete na žici)

²⁵ Jurkowski H. (2005): Povijest europskog lutkarstva, Međunarodni centar za usluge u kulturi, str.11

²⁶ Kroflin L. (2011): Upotreba lutke u proučavanju hrvatskoga kao inog jezika, LAHOR, 12, Članci i rasprave, str.192

²⁷ Benić Županić, M. (2009): O lutkama i lutkarstvu. Zagreb: Leykam international

Prema namjeni, lutke se mogu podijeliti na:

1. ceremonijske lutke

-*paddle lutke* - izrađene od plošnog komada drveta koji predstavlja torzo, ruke, vrat i glavu sa kosom bogato ukrašenom perlicama. Perlice stvaraju zvuk pri kretanju koji djeluje umirujuće pa su korištene u grobnicama drevnog Egipta kao znak spokoja i vječnog mira. Figura predstavlja žensko tijelo u obliku ključa koji ima svrhu i u ritualnim ogrlicama nošenim za religijske ceremonije i vjerovanje da prizivaju plodnost i preporod duše.

Sl.12 primjer paddle lutke

- *tradicionalne afričke lutke* - prenose se s generacije na generaciju te dijele estetske karakteristike sa paddle lutkama, no perlice aplicirane na afričkim lutkama se protežu duž cijeloga oblika lutke. Služe za rituale kao što su prošnja kada muškarac poklanja ženi lutku čije ime potom prenosi na novorođeno dijete čime mu osigurava zbrinutost kakvu je imala i lutka.

Sl.13 primjer tradiciionalne afričke lutke

- **poppet lutke** – dio rituala afričkih plemena tzv. vješticharenja kojemu je svrha liječenje bolesnih osoba, tjeranje zlih sila iz kućanstva i prizivanja obilja. Izradene od stare odjeće te punjene raznim začinima ili granjem nad kojima se odvija proces uspostavljanja kontakta između lutke i željene osobe koja je podvrgnuta ritualu.

Sl.14 primjer poppet lutke

-**voodoo lutke** - razlikuju se po svrsi da pobude strah u osobi. Izradili su ih članovi kulta otoka Haiti, čija je osnovna ideja bila pronaći način kako iz daljine nauditi neprijatelju i zaštititi otok pa su zabadanjem iglica u lutku nanosili bol živoj osobi u tom dijelu tijela koje je dotakla igla. Njihov utjecaj proširio se diljem svijeta a vrhunac je doživio u srednjem vijeku gdje se osim za torturu koristio i kao sprava za oduzimanje moći ženama koje su optužene za vješticharenje.

Sl.15 primjer voodoo lutke

2. edukacijske lutke

-hopi kachina- lutke američkih domorodaca koje izrađuju muškarci i daruju djeci prije kachina svečanosti kako bi igrajući se njima naučili povijest svojih predaka. Najstarija lutka potječe iz 18. st. kao plosnati oblik sa stiliziranom glavom i prigodno oslikanim tijelom. Lutka varira od jednostavne strukture iz jednog djela do kompliciranije sa svim udovima i realističnijim proporcijama, a glavna karakteristika lutke je pero rijetkih ptica koje se pozicionira ili ucrtava na glavu nalik narodnoj nošnji. Tradicijski hopi kachina nisu za igru već isključivo za podučavanje no ostavljene su u posjedu djece kako bi se brinula o njima i učila njezi.

Sl.16 primjer hopi kachina lutke

- **inuit lutke** - predstavljaju narodnu nošnju naroda aljaske i sjeverne Kanade. One su prikaz inuit kulture te služe u svrhe educiranja djece o oblačenju u određenim klimatskim uvjetima, koje materijale koristiti, važne simbole i slične vještine za preživljavanje kao i za učenje osnova šivanja.

Sl.17 primjer inuit lutke

- **black lutke** – afričke lutke koje su proporcijama iste novorođenom djetetu te služe kako bi dijete odraslo bez stereotipa i ojačalo samopouzdanje kao i utjelovilo snagu afričke kulture kroz povijest te na koncu kako bi imali lutku koja vjerodostojno predstavlja narod.

Sl.18 primjer black lutke

- *japanske lutke*- u Japanu se smatra da su lutke živa bića te se njihovo postojanje slavi na raznim festivalima. Najpoznatiji festival je Hinamasutri festival za koji su posebno izrađene *hina ningyo lutke* u obliku cara ili carice, piramidalnog tijela sa bogato ukrašenim materijalima za odjeću i modnim dodacima.

Sl.19 primjer hina ningyo lutke

Često lutke prikazuju razne ratnike i junake pa tako i predstavljaju simbol hrabrosti. Japanske lutke slave bogatstvo i kulturu te realizam. Prikaz životnog stila se odražava u lutkama pa su prepune kićenih motiva kako bi zainteresirale javnost i šokirale svojom pojavom.

Zahvaljujući izuzetnom štovanju legendi, vrlo popularne su daruma lutke čija je unutrašnjost šuplja a vanjšina okrugla. Smatra se da donose sreću i uspjeh pa se prodaju bez apliciranih oči tako da kupac može aplicirati jedno kada zaželi želju i staviti drugo kada se ista želja ostvari. Kroz razne festivale , utjelovljuju se velike lutke, jedinstvene po svojoj veličini koja ih izdvaja iz prostornog okruženja. Njihova poanta je da budu vidljive, zastrašujuće i glavna atrakcija kao pojava a ne dio predstave. Prikazuju apsurd suvremenog svijeta, prosvjeduju i šokiraju javnost.

3. modne lutke

Namijenjene su isključivo za odijevanje u razne modne trendove. Najčešće prikazuju mlade žene realnih proporcija a korijen im je u prvim porculanskim lutkama. Na modnim lutkama je lakše vidjeti preciznost krojeva i detalja pa su korištene u modnoj industriji čiji je fokus na odjeći a ne na samoj lutki. One zahtijevaju manju potrošnju materijala te štede vrijeme koje se troši na presvlačenje modela. Unatoč njihovoj svrsi u poslovnom svijetu, djevojčice uživaju u raznim vrstama lutka koje mogu oblačiti i same kreirati svoje kombinacije pa se proizvode i po uzoru na barbie lutku kao igračke.

Sl.20. primjer modne lutke

4. lutke za igru

Najstariji oblik lutke napravljene isključivo za dječju igru bile su jednostavne krpe lutke čija je figura izrađena od stare tkanine i punjena viškom neupotrijebljenih konaca i materijala, tradicionalno iz kućne radinosti. Osim za igru korištene su i kao oblik utjehe za djecu ukoliko su preplašena i tužna te u rijetkim slučajevima i za edukacijske svrhe. 1830ih godina započinje masovna proizvodnja krpenih lutaka a popularne su i danas kao posjetnik na jednostavnija vremena.

Kombinacijom tkanine i glaziranog porculana lutke dosežu novi nivo izrade pa tako 1840-e godine nastaju *china lutke* karakteristične po svom sjaju i prenaplašenom izrazu lica. Njihov torzo ostaje vjeran krpenim lutkama dok su glava, kosa i udovi modelirani od porculana te predstavljaju odrasle žene u zanimljivim kićenim odjevnim kombinacijama. Osim skupocjenosti porculana, veliku prepreku predstavlja i njegova lomljivost pa zamjenom za vosak, voštane lutke zauzimaju vodeću poziciju u proizvodnji tijekom 19og stoljeća. Sjaj se uklanja a tijelo se boja realističnim tonovima kako bi lutka djelovala živo i uglađeno.

Djeca u lutkama često traže sebe ili nove uzore pa anatomske karakteristike, kako bi lutka što više proporcijama sličila čovjeku, postaje krucijalna. Osim proporcija, djeca posežu za lutkama iznimno privlačnog estetskog izgleda i luksuza. Tvrtka Mattel u ožujku 1959-e godine proizvodi Barbie lutku. Ona postaje uzor djevojčicama zahvaljujući očaravajućoj figuri i do 80 različitih karijera kojima osnažuje mlade žene da se pokrenu i bore za ono što doista žele.

Svojim izgledom savršenih fizičkih proporcija, Barbie zahvaća mnoge kritike poput pitanja rasne jednakosti, zdrave prehrane te moralnih uvjerenja. Mattel utišava kritike poboljšavajući proizvod. Danas Barbie dolazi u više rasa i nacionalnosti kao i raznih tipova tijela pa čak i invaliditeta kako bi ostala pozitivan uzor djevojčicama diljem svijeta. Osim djevojčica, Barbie lutka inspirira i razne umjetnike poput Andy Warhola, mnogih književnika te dizajnera koji uživaju u djevičanskim bojama i prikazom ružičastog svijeta gdje je sve moguće.

Iako je većina lutaka namijenjeno za djevojčice, mnoge tvrtke na tržište plasiraju i akcijske figurice inspirirane junacima raznih serija ciljano za dječake. Prva takva lutka je G.I.Joe, proizvedena 1946. godine te predstavlja vojnika prvog svjetskog rata. 1971. godine javljaju se i prvi superheroji kao inspiracija na Marvelove filmove a tokom 1990-ih godina, dizajn se širi

i na likove iz crtića. Mogu mijenjati odjeću a neke japanske lutke mijenjaju i dijelove kako bi se aplicirali novi ili premjestili već postojeći u cilju dobivanja potpuno nove lutke. Danas akcijske figurice imaju veliku vrijednost na kolekcionarskom tržištu zahvaljujući sve češćoj zaljubljenosti stripovima i filmovima, a najveću vrijednost postižu u neotvorenim kutijama kako bi lutka ostala neoštećena.

Sl.21. lutka za igru Barbie 1950. godine

sl.22. lutka za igru Barbie 2018. godine

5. umjetničke i dekorativne lutke

Najčešća upotreba lutke je u svrhu igre ili edukacije. No, unatoč tome lutke mogu služiti kao dekorativni oblik, pa svoje mjesto pronalaze u muzejima zahvaljujući zanimljivoj konstrukciji i detaljima. Jedna od najranijih vrsta umjetničkih lutaka je **apple lutka**, izrađena od oguljene sušene jabuke u kojoj je izrezbarena lice. S obzorom na proces sušenja, ne postoje dvije iste lutke a sličan princip imaju i **corn husk** lutke koje su izrađene od ljuske kukuruza. **Corn husk lutke** su izuzetno bazične, bez odjeće i lica kako bi zadržale organski izgled. Korištene su kao dekoracije u vrijeme ceremonije dana žita te se vjerovalo da donose obilje i zdravlje u kuću.

Sl.23. apple doll lutka

Sl.24. corn husk lutka

Dekoratívne lutke mogu imati i svrhu simbola pa tako **Matryoshke**, tradicionalne ruske lutke, predstavljaju majku kao čuvaricu obitelji i slave plodnost. Izrađene su kao drveni ili porculanski oblik ženske figure, čije je lice i tradicionalna ruska odjeća detaljno oslikana živahnim bojama. Matryoshke dolaze u setu koji predstavlja članove obitelj, a posložene su od najveće do najmanje unutar glavne lutke odnosno majke prikazujući njezinu važnu ulogu donošenja života na svijet i brizi o svojoj djeci. Moderne verzije lutki predstavljaju i slavne ličnosti kako bi dobile na vrijednosti i zainteresirale mlađu publiku.

Sl. 25. Lutka za igru Matryoshka

Također popularne lutke kao inspiracija filmova su **peg wooden lutke**, podrijetlom iz njemačke te su izrađene isključivo od drva međusobno spojenog klinovima. Klinovi su zakucani u drvo kako se udovi ne bi mogli slobodno pomicati nego se postavljaju ovisno o

željama animatora i ostaju ukrućeni u toj pozi. Njihove proporcije su graciozne pa predstavljaju vrlo vitku i visoku figuru, a svi potrebni detalji su izrezbareni u drvetu. Svoju popularnost postižu zahvaljujući raznim Hollywoodskim filmovima i emisijama kao što su *The Nightmare before Christmas*, *Doctor Who* i slično.

Sl.26. peg wooden lutka za igru

Sl.27. reborn lutka za igru

Zahvaljujući filmu i željom za što većom realizacijom, inovativni fenomen 21og stoljeća postaju **reborn lutke** čija je baza obična plastična lutka na kojoj se izvode intervencije uklanjanja već postojećih karakteristika te se dizajnira nova lutka. Njihova svrha je da djeluju toliko realistično da se mogu zamijeniti za živo dijete pa često stvaraju i ovisnosti kod vlasnika koji se emocionalno vežu uz lutku. Smatrane su visokim stupnjem umjetnosti koja ostavlja bez daha i zbunjuje svojom autentičnošću.

Osim inspiracije u medijima, lutke služe i kao inspiracija umjetnosti pa nastaju i umjetničke lutke koje predstavljaju samostalno umjetničko djelo. Koriste se kombinirane tehnike i razni materijali kako bi se postigao željeni efekt. Smatraju se unikatnima a predstavljaju razne tematike koje naglašavaju ekstravagantnim dizajnom pa često u isto vrijeme šokiraju i oduševljavaju javnost.

5. EKSPERIMENTALNI-KREATIVNI PROCES

U eksperimentalnom dijelu ovog završnog rada opisati ću proces izrade lutki. Cirkuski freak show bio je moja inspiracija za ilustracije, od kojih sam deset izabrala kao predložak za izradu kolekcije lutaka u cirkuskim kostimima.

5.1. KREATIVNI PROCES IZRADA TEKSTILNIH LUTKI

Po uzoru na ilustracije radila sam skice za lutke zatim sam se odlučila za one najbolje.

Iz komada bijelog kepera izrezala sam kroj iz dva dijela za svaku od lutaka, veličina 30 do 40 cm. Potom sam ta dva dijela spojila i sašila na mašini, okrenula ih i napunila vatom.

Nacrtala sam im lica, kosu, cipele i ukrase i krenula im vesti personalizirane kostime .

6.ZAKLJUČAK

Djeca lutkama udišu novi život, preslikavaju ono ljudsko i tako bude emocije. Trenutak kupovine omiljene lutke u prodavaonici igračaka može ostaviti divna dugotrajna sjećanja. Dolazak sretnih obitelji koje kupuju poklone djeci za Božić, za dobre ocjene po završetku škole ili samo kao znak pažnje i ljubavi koju im žele pružiti, a zauzvrat će dobiti sreću, osmjeh i ljubav koja ne silazi s lica djeteta. Sjećam se osobnih trenutaka u prodavaonicama igračaka; zasljepljena tisućama bojama i ljepotama koje me okružuju i očarana veličinom same prodavaonice i količinom igračaka koje će usrećiti nekog kao što su mene samu.

Igračka, u ovom slučaju lutka može biti jedna kupljena, nasljeđena ili poklonjena uspomena koja prenosi razne skrivene priče i pouke, onome ko ih želi razumjeti.

Lutka nema granica, ona može utješiti, rastužiti, kritizirati i riješiti sve ljudske probleme.

Ono što je lutka komunicira je ostalo isto danas kao i prije sto godina, a to je ljubav i utočište.

POPIS LITERATURE:

1. The Circus 1870-1950, Taschen
2. Puppets and Puppet Theatre, David Currell
3. Speaight, G.: *A History of the Circus* , A. S. Barnes and Company, San Diego and New York, 1980
4. Nikolaj Aleksandrovič Maškin, Istorija starog Rima , Naučna knjiga, Beograd 1951
5. Christian Nugue, Velike civilizacije svijeta: Rim, Extrade, Rijeka 2000
6. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020
7. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/544216>
8. <https://www.pinterest.com/pin/562668547179759425/>
9. <https://en.wikipedia.org/wiki/Poppet>
10. <https://museumofwitchcraftandmagic.co.uk/>
11. <http://indians.org/articles/kachina-dolls.html>
12. <https://museumofinuitartblog.wordpress.com/2011/09/11/hidden-joys-of-inuit-dolls/>
13. <https://www.stonegateantiques.net/items/336030/1940-Memorabilia-Pair-African-Native-HandPainted-Beaded-Dolls>
14. <https://www.tokyo-smart.com/en/japanese-dolls/1082-hina-ningyo-dolls.html>
15. https://en.wikipedia.org/wiki/Fashion_doll
16. <https://www.history.com/news/barbie-through-the-ages>
17. <http://www.mreitsmadesign.com/dollart/CLUB/inclass/2004/applehead/appleheads.html>
18. <https://www.sabbatbox.com/blogs/sabbat-box-blog/39173505-the-corn-dolly-the-spirit-of-the-grain>
19. <https://russian-crafts.com/crafts-history/nesting-dolls-history.html>
20. https://en.wikipedia.org/wiki/Peg_wooden_doll